

PRZEGLĄD CZASOPISM

Liturgia Sacra 22 (2016), nr 1, s. 305–322

RIVISTA LITURGICA (2015), NR 2–4

Drugi numer czasopisma „Rivista Liturgica” z 2015 r. obejmuje artykuły różnotematyczne. Pierwszy z artykułów, autorstwa Cesara Alzatiego, nosi tytuł: *Chiesa, culto, esegesi. Considerazioni alla luce della tradizione ambrosiana* („Kościół, kult, egzegeza. Rozważania w świetle tradycji ambrożyjskiej”, s. 219–234). Autor zauważa, że w chrześcijańskiej starożytności przepowiadanie misterium zbawienia było ściśle związane z Pismem Świętym. Kościół łaciński korzystał z Wulgaty. Jednakże badania filologiczne świętych tekstów, rozwijające się w wiekach XVIII–XX, uwydatniły ograniczenia tekstu św. Hieronima. W 1979 r. Stolica Apostolska zdecydowała, że jedynym tekstem oficjalnym dla kultu w rycie łacińskim ma być *Neo Vulgata*. Nowa redakcja Biblii była poprzedzona badaniem zgodności Starego Testamentu z tekstem masoreckim, zaś Nowego Testamentu z oryginalnymi tekstami greckimi. Pierwotne wspólnoty chrześcijańskie charakteryzowały się rozwiniętym kultem Boskich Misteriów, o czym świadczy List Pliniusza Młodszego do Trajana, a także Justyn, *Didache* i *Tradycja apostolska*. Historia zbawienia, ukazana w Prawie i u Proroków, znalazła swoje wypełnienie w Nowym Testamencie i objęła każdego człowieka, każde miejsce i każdy czas. Z analizy tekstów św. Ambrożego wynika, że głównym jego celem nie było pisanie traktatów charakteryzujących się krytyką tekstów, ale wprowadzenie wiernych w Boskie tajemnice, w których można spotkać Chrystusa. Starał się on ukazywać Chrystusa w tekstach obu Testamentów. Kościół mediolański po dzień dzisiejszy kontynuuje tradycję swego dawnego pasterza.

Drugie studium skoncentrowane jest na paliuszu. Jarosław A. Superson omawia jego formę współczesną i przytacza różne teorie dotyczące jego pochodzenia

(*Il pallio. La sua forma moderna e teorie sull'origine*, s. 235–251). Paliusz jest noszony przez papieża, patriarchów, prymasów i arcybiskupów metropolitów. Jest on symbolem jedności, węzłem miłości i znakiem komunii ze Stolicą Apostolską. Może też być znakiem jurysdykcyjnym albo oznaczać jarzmo Chrystusa. Papież Benedykt XVI zaczął używać od 2008 r. paliusza szerszego i dłuższego, ozdobionego czerwonymi krzyżami. Wcześniej krzyże były czarne. Odnośnie do pochodzenia paliusza, J. Superson przytacza zdanie Piotra di Marca (XVII w.) oraz opinie 16 autorów z okresu od XIX do XXI w. Wielu z nich lokalizuje pojawienie się paliusza papieskiego w okresie od IV do VI w. Z powodu braku źródeł historycznych, wszelkie teorie dotyczące daty wprowadzenia paliusza i miejsca jego pochodzenia nie są przekonujące.

Kolejne studium skupia się na hymnie Krzyżma (*L'inno del Crisma*, s. 253–267), który posiada refren: *O Redemptor, sume carmen temet concinentium*. Składa się on z ośmiu zwrotek. Jego autorem jest Wenancjusz Fortunat. Wprowadzono go do Pontyfikału rzymsko-germańskiego, a potem do Pontyfikału rzymskiego z XII w. Jest on złączony z Mszą Krzyżma i śpiewa się go podczas procesji z olejami. Gabriele Tornambé prezentuje tekst hymnu w języku łacińskim i włoskim oraz przeprowadza jego teologiczną analizę. Hymn jest skierowany do Chrystusa. Jest w nim uwydatniona tematyka oleju i namaszczenia. Stanowi on arcydzieło literackie i teologiczne, co niewątpliwie miało wpływ na zachowanie go w aktualnej liturgii.

Ermeneutica pneumatologica della proclamazione liturgica della parola di Dio. Appunti a partire dai praenotanda dell' «Ordo Lectionum Missae» („Hermeneutyka pneumatologiczna liturgicznego przepowiadania słowa Bożego. Notatki w oparciu o Wprowadzenie do *Ordo Lectionum Missae*”, s. 269–283) — to tytuł artykułu Giovanniego Zaccarii, który zaznacza, że na ten temat istnieje już znaczna liczba opracowań, ale jego celem jest zaproponowanie kilku kwestii mogących posłużyć jako pomoc w dalszym zgłębianiu problemu. W pierwszym rozdziale Wprowadzenia do *Ordo* są liczne odniesienia do Ducha Świętego i Jego roli w przepowiadaniu słowa Bożego. Autor nawiązuje do Adhortacji apostolskiej *Verbum Domini*, w której Benedykt XVI podkreśla, że liturgia jest uprzywilejowanym środowiskiem, w którym Bóg przemawia do nas w teraźniejszości naszego życia. Zaccaria zaznacza, że Kościół głosi misterium Chrystusa w Pismach, przeżywając równocześnie jakiś moment historii zbawienia. Chrystus jest obecny w słowie i aktualizuje misterium zbawienia, uświęcenia ludzi i sprawia, że kult Ojca staje się doskonały. W Jego czynnościach jest zawsze obecny Duch Święty, który działa swoją skuteczną mocą. Słowo Boże pomaga wiernym wzrastać w jedności, co dokonuje się za sprawą Ducha, który działa w każdym i nakłania do dania odpowiedzi na usłyszane napomnienia. Działanie Ducha Świętego rozciąga się na całe życie. Głoszenie słowa Bożego pozostaje w ścisłym związku ze sprawowaniem sakramentów.

Włoski poeta, pisarz i kaznodzieja, Davide Maria Turollo — kapłan należący do Zgromadzenia Sług Maryi, często w swoich utworach nawiązuje do liturgii.

Przeżywa święta religijne w kontekście przyrody i życiowych sytuacji. Nad relacją jego poezji do liturgii skupia swoje studium Giuseppe Peressotti (*Poesia e liturgia in Davide M. Turolto*, s. 285–298). W twórczości poetyckiej Turolto pojawiają się liczne odniesienia do Kościoła — jako wspólnoty chrześcijan, i do kościoła — jako budynku wraz z jego wyposażeniem. Jako poszukiwany i ceniony kaznodzieja, Turolto niekiedy ostro krytykuje współczesne homilie. W jego poezji często pojawia się temat Eucharystii, a także myśl o śmierci i pogrzebie. Wydał on zbiór 282 hymnów na święta i dni powszednie ku czci Maryi i świętych.

Giulio Trettel w swoim artykule poddaje analizie *Mowę XIX* św. Chromacjusza (345–407/8), która dotyczy ukrzyżowania Chrystusa (*Il Sermone XIX di san Cromazio*, s. 299–313). Biskup Chromacjusz w *Mowie* komentuje tekst Mt 27,27-28. Jezus zostaje przyodziany w czerwień jako król; w purpurę jako księżę wszystkich męczenników; jest ukoronowany jako zwycięzca; pogrzebany jako Pan; adorowany, ponieważ w rzeczywistości jest Bogiem. Chromacjusz wyjaśnia symbolikę czerwonej tuniki, szkarłatnego płaszcza, cierniowej korony, trzciny podanej Jezusowi do ręki i przykłękania katów. W dalszej części komentuje niesienie krzyża na Kalwarię i jego znaczenie dla ucznia Chrystusa. Uważa krzyż za wyraz triumfu mocy Chrystusa i za trofeum zwycięstwa. Ten krzyż jest również naszym zwycięstwem, gdyż przez niego Chrystus odniósł triumf dla nas. Chromacjusz mówi o pierwszym Adamie i przeciwstawia go drugiemu Adamowi, i konkluduje, że Chrystus został ukrzyżowany w miejscu, gdzie był pogrzebany Adam. Śmierć przyszła z winy Adama; życie przyszło na świat przez zasługi Chrystusa, który przez misterium swojej odkupieńczej śmierci uwolnił ludzkość od kary śmierci, spowodowanej grzechem.

Liturgia hiszpańsko-mozarabska posiada własny lekcjonarz, który przybliżony jest w artykule Adolfo Ivorri pt. *Il Lezionario ispano-mozarabico* (s. 315–333). Księga tego rytu przedstawia następujący schemat liturgii słowa: Proroctwo, Apostoł i Ewangelia. W okresie Wielkiego Postu są cztery czytania: czytanie z proroków jest zastąpione przez perykopy z ksiąg mądrościowych i ksiąg historycznych. W okresie Wielkanocy czytania z proroków można zastąpić perykopami z Apokalipsy, zaś druga lektura pochodzi z Dziejów Apostolskich. Odpowiedź wiernych wyraża się przez *Psallendum* lub *Threni*. Te dwa elementy łączą się z *Benedictiones* w święta męczenników i śpiewem *Laudes* po Ewangelii. Artykuł zawiera tabele na poszczególne okresy roku liturgicznego z konkretnymi odnośnikami biblijnych perykop, przeznaczonych do czytania i śpiewu. W załączniku podano tematy zawarte w czytaniach z Ewangelii.

W „Horyzontach” zamieszczono dwa artykuły, z których pierwszy jest poświęcony obrazom z apokaliptycznej wizji, ukazanym na średniowiecznych portalach (*La visione dell'Apocalisse sui portali medievali*, s. 335–352). Pierluigi Lia wskazuje na symboliczne znaczenie drzwi i progu w życiu Kościoła. Podkreśla też wielką rolę pewnych tematów zawartych w Apokalipsie, a ukazanych na portalach niektó-

rych kościołów. Najczęściej spotykanym na portalach obrazem jest Chrystus siedzący na tronie z księgą lub jako ofiarowany Baranek w otoczeniu aniołów oraz starców z wieńcami, instrumentami muzycznymi i złotymi kielichami. Apokalipsa dotyka prawdy o egzystencji człowieka i historii w świetle eschatologii. Portale Apokalipsy przybliżają Objawienie, które jest wydarzeniem w swej istocie liturgicznym. Wizja prawdy o człowieku i kosmosie, wizja historii w świetle Chrystusa i bliskie wypełnienie tego wszystkiego, to temat tych portali, które wciągają wierne w liturgię „wizjonerskiej skały”. W refleksjach naukowych autor artykułu nie odnosi się do konkretnych portali kościołów. Jedynie w zakończeniu nawiązuje do „Portyku chwały” katedry w Santiago de Compostela. Pan siedzący na tronie z narzędziami męki i księgą, chóry aniołów i starcy z instrumentami — wszyscy zdają się śpiewać pieśń chwały dla każdego pielgrzyma, który zatrzymuje się na progu, kłeka i kładzie rękę na kolumnie, która opowiada historię zbawienia.

Anacleto Sabbadin pisze o granicach przestrzeni liturgicznej średniowiecza (*Confni dello spazio liturgico medievale*, s. 353–368). Skupia się na relacji architektury do liturgii w średniowiecznej Francji. Wspomina o skierowaniu budynków kościelnych ku wschodowi (orientowanie), o dramatyzacji liturgii wyrażonej w adoracji krzyża, o czytaniu Męki Pańskiej, gwałtownym zdejmowaniu nakrycia ołtarza, ucałowaniu i pogrzebaniu krzyża, o śpiewach religijnych i Ciemnej Jutrznii. Dramat liturgiczny spowodował powstawanie dramatów ludowych, takich jak *Gra Adama*, *Święte Zmartwychwstanie*, *Oblubieniec*.

Zeszyt trzeci czasopisma „Rivista Liturgica” zatytułowano *Santi e Beati nei Calendari particolari* („Święci i błogosławieni w kalendarzach partykularnych”). Pierwsze studium periodyku nosi tytuł inspirowany 104 numerem Konstytucji o liturgii świętej: *Nei Santi la Chiesa celebra il Mistero pasquale* („Kościół głosi misterium paschalne w świętych”, s. 405–416). Matias Augé w nawiązaniu do Konstytucji *Lumen gentium* podkreśla, że Apostołowie i męczennicy Chrystusa dali najwyższe świadectwo wiary i miłości, a Kościół okazywał im, podobnie jak Maryi i aniołom, szczególną cześć (por. KK 50). Cześć dla świętych jest już uwidoczniła w Nowym Testamencie. Ignacy Antiocheński przedstawia męczeństwo jako ofiarę złożoną Bogu. Wczesnochrześcijańskie pisma są bogate w tematykę męczeństwa. Piszą o nim: Tertulian, Orygenes, Hipolit, Cyprian, Ambroży i wielu innych. W Mszałe rzymskim teksty modlitw przedstawiają męczenników jako głosicieli męki i zmartwychwstania Chrystusa. Są oni złączeni z Jego chwalebłą męką. Centrum męczeńskiej świętości stanowi miłość do Chrystusa i wola naśladowania Go. W okresie zatwierdzenia praktyki kanonizacyjnej brano pod uwagę przede wszystkim „heroiczne cnoty”, akcentując aspekt moralny świętości.

José Antonio Goñi Beásain de Paulorena przedstawia opracowanie dotyczące początków i ewolucji kalendarza rzymskiego (*Origine ed evoluzione del Calendario romano*, s. 417–451). Korzenie tego kalendarza spotyka się w Chronografie Filo-

kaliańskim i w Martyrologium Hieronima. Pierwszy spis świętych zdaje się pochodzić z czasów papieża Melchiodesa (311–314). *Depositio martyrum* Chronografu stanowi pierwsze świadectwo o celebrowaniu święta Bożego Narodzenia w Rzymie, 25 grudnia. Są tu 22 celebracje, które obejmują 52 imiona świętych. Martyrologium Hieronima zawiera listę papieży i męczenników rzymskich od III do początków V w. Sakramentarz z Werony obejmuje 48 imion zawartych w 24 celebracjach; w Sakramentarzu gelazjańskim jest 78 imion w 54 celebracjach, zaś Sakramentarz gregoriański ma 95 świętych w 67 celebracjach. Większość z nich to święci rzymscy. Sakramentarze z VIII–X w. zawierają przede wszystkim imiona męczenników z trzech pierwszych wieków i nieliczne imiona świętych z okresu od IV do VII w. Liczba świętych rośnie w X–XII w. i pojawiają się liczne legendy na ich temat. W kolejnych wiekach dochodzą nowe obchody. W kalendarzu trydenckim znalazło się 177 świętych. Znacząca zmiana nastąpiła po Soborze Watykańskim II. Kalendarz Pawła VI posiadał pierwotnie 166 świętych, zaś 181 nie miało żadnej celebracji szczególnej. Ten kalendarz ulegał dalszej ewolucji, polegającej na dodawaniu świętych.

24 czerwca 1970 r. Kongregacja Kultu Bożego opublikowała Instrukcję *Calendaria particularia*, której celem była aktualizacja soborowej decyzji: „Aby uroczystości świętych nie przesłaniały świąt, których treścią są misteria zbawienia, należy wiele z tych uroczystości pozostawić Kościołom partykularnym, poszczególnym narodom lub rodzinom zakonnym” (KL 111). Corrado Maggioni w studium pt. *L'istruzione sui Calendari particolari e i Propri, 24 giugno 1970* („Instrukcja dotycząca Kalendarzy partykularnych i własnych, 24 czerwca 1970 r.”, s. 453–463) omawia niektóre rozdziały Instrukcji, wskazując m.in. na trudności w realizacji jej wytycznych, co skłoniło kompetentne dykasterie do publikowania odpowiednich objaśnień.

O obchodach własnych diecezji bolońskiej pisze w „nocie” Stefano Culiersi (*Il proprio della diocesi di Bologna*, s. 465–473). Przedstawia tu kalendarz ogłoszony przez kard. Biffiego w 1995 r. wraz z późniejszymi zmianami. Wspomina także o własnych księgach liturgicznych Kościoła bolońskiego (mszał, lekcjonarz, brewiarz), w których znalazły się podstawowe zalecenia duszpasterskie, takie jak dowartościowanie niedzielnej Eucharystii, kult maryjny w aspekcie chrystologicznym itp.

Ricardo Barile przybliży zagadnienie związane z obchodami świętych w liturgii dominikańskiej (*Liturgia domenicana: Santorale*, s. 475–483). Przed Soborem Watykańskim II zakon dominikanów posiadał własny ryt. Po Soborze zachowano z niego tylko niektóre elementy. W obchodach znajduje się 96 błogosławionych i 24 świętych, z czego jeden obchód jest w randze uroczystości (św. Dominika), 4 w randze święta i 20 wspomnień. Ponadto jest 95 wspomnień dowolnych. Wśród świętych, którzy nie byli dominikanami, w kalendarzu jest Maria Magdalena, Augustyn i Franciszek z Asyżu. Najwięcej błogosławionych i świętych dodano w latach

1600–1800. Obchody świętych i błogosławionych są dzisiaj zróżnicowane w prowincjach i wspólnotach dominikańskich. Młode pokolenie dominikanów przejawia tendencje powrotu do dawnego rytu.

21 maja 1999 r. Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów opublikowała notyfikację *De cultu Beatorum*, zawierającą serię norm dotyczących regulacji kultu błogosławionych. Skomentowania tego dokumentu podjął się Norberto Valli, nadając swemu opracowaniu tytuł: *La celebrazione della memoria dei Beati negli ultimi decenni: la Notificazione De cultu Beatorum (1999) e la sua attuazione* („Celebrowanie wspomnienia błogosławionych w ostatnich dziesięcioleciach: notyfikacja *De cultu Beatorum (1999) i jej aktualizacja*, s. 485–494). Dokument określa zasady wpisania imienia osoby błogosławionej do kalendarza partykularnego, ustalenia dnia i stopnia obchodu. Wpisanie osoby błogosławionej do kalendarza należy do biskupa diecezjalnego i przełożonego wyższego instytutu zakonnego. Data obchodu jest często złączona z dniem śmierci albo najbliższym dniem wolnym, albo dniem szczególnie znaczącym dla błogosławionego. Przypisanie mu tytułu patrona i zatwierdzenie tekstów liturgicznych leży w gestii Stolicy Apostolskiej. W dalszej części artykułu jego autor podaje liczne wspomnienia błogosławionych z ostatnich lat.

Claudio Magnoli w artykule noszącym tytuł: *«Dio, mirabile nei suoi santi». Il Calendario e il Proprio dei Santi nella Chiesa di Milano* („Przedziwny Bóg w swoich świętych». Kalendarz i obchody własne świętych w Kościele mediolańskim”, s. 495–508) opiera się na kalendarzu i lekcjonarzu ambrożyjskim i porównuje go do kalendarza rzymskiego. W pierwszym kalendarzu występuje 8 uroczystości związanych ze świętymi, z czego 6 jest w kalendarzu rzymskim. Spośród 27 świąt, 17 jest w kalendarzu rzymskim. Na 82 wspomnienia obowiązkowe, 59 znajduje się w kalendarzu rzymskim. I wreszcie na 122 wspomnienia dowolne, 87 jest w kalendarzu rzymskim. Trzydzieści świętych wymienionych w kalendarzu ambrożyjskim miało szczególne związki z archidiecezją mediolańską. Są tu biskupi, kapłani, diakoni, osoby zakonne i osoby świeckie.

Kościół bizantyjski posiada również księgi zawierające celebracje związane ze świętymi. Należą do nich Menologiony i *Synaxarium*. Rinaldo Iacopino przybliży te obchody w publikacji zatytułowanej *La celebrazione dei Santi nei «Menei» della Chiesa Bizantina* (s. 509–518). Obchód Wszystkich Świętych przypada w tym Kościele w niedzielę po Zesłaniu Ducha Świętego. Święci są podzieleni na następujące kategorie: święci Starego Testamentu, apostołowie i uczniowie, męczennicy, asceci i mnisi, hierarchowie itd. Wśród aniołów wyróżniono dziewięć chórów. Każdy apostoł posiada własny dzień obchodu, zaś 30 czerwca wspomina się 12 apostołów.

W niewielkiej diecezji chorwackiej Dakovo i Srijen opublikowano w 1967 r. własny Mszał, w którym wszystkie obchody związane ze świętymi otrzymały nowe modlitwy. Aktualny Mszał tej diecezji, pochodzący z 1990 r., przejął wszystkie

modlitwy z 1967 r. Zwonko Pažin w swoim opracowaniu przedstawia trzy wspomnienia świętych z IV w., mianowicie: Ireneusza z Sirmium, Euzebiusza i Palliona z Cibalae i Serenusa z Sirmium. W modlitwach mszalnych uwypatnia się powiązanie męczeństwa świętych z misterium paschalnym Chrystusa. Modlitwy są doskonałym przykładem lokalnej kreatywności eucharystycznej. Opracowanie posiada tytuł: *Creatività eucologica nel Messale proprio della diocesi Dakovo i Srijem* („Twórczość eucharystyczna w Mszałe własnym diecezji Dakovo i Srijem”, s. 519–536).

Ostatnia publikacja zeszytu dotyczy dziejów kalendarza rzymskiego na przeszerzeni wieków (*Le vicende del Calendario romano attraverso i secoli*, s. 537–551). Pietro Sorci wspomina o początkach kultu świętych, o oddawaniu czci świętym męczennikom, biskupom, niewiastom, a także nawiązuje do relikwii. Następnie przechodzi do omawiania kultu świętych w średniowieczu, po Soborze Trydenckim i po reformie Soboru Watykańskiego II.

Czwarty zeszyt kwartalnika zawiera znaczną ilość artykułów przybliżających tematykę z zakresu mistyki i nadano mu tytuł: *Sentire mistico e agire liturgico. Quale rapporto tra liturgia e spiritualità?* („Odczuwać mistykę i sprawować liturgię. Jaka jest relacja między liturgią i duchowością?”).

Francesco Pieri w studium zatytułowanym *Il «mysterion» cristiano. Alle origini di un traittoria semantica* („*Mysterion* chrześcijański. Początki trajektorii semantycznej”, s. 595–602), przypomina, że od III w. do kultury łacińskiej wszedł termin *mysterion*, który rozwinął się przede wszystkim w chrześcijaństwie i odpowiadał terminowi łacińskiemu *sacramentum*. Termin *mysterion* występuje w Septuagincie, w Nowym Testamencie i pismach wczesnochrześcijańskich z II i III w. Łączy się on z ekonomią zbawienia i życiem sakramentalnym.

Francesco Asti zgłębia zagadnienie języka mistycznego jako metafory werbalnej rytualnego gestu (*Il linguaggio della mistica: metafora verbale del gesto rituale*, s. 603–627). Wykazuje on, że w życiu chrześcijańskich mistyków istotną rolę pełniło Pismo Święte i liturgia. Opiera się tu na przykładzie przeżyć spisanych przez takich mistyków, jak: Jan od Krzyża, Franciszek Salezy, Adrienne von Speyr, Hildegarda z Bingen, Ignacy Loyola, Aniela z Foligno i Weronika Giuliani. Nawiązuje także do objawień prywatnych Marii Teresy Casini, Ambrozji di San Carlo i Divo Barsottiego. Przeżycia mistyków są wyrażone bogatym i pięknym językiem, zabarwionym często metaforą.

Kolejny artykuł, autorstwa Eleny Massimi, dotyczy relacji między mistyką/doświadczeniem duchowym i liturgią. Studium nosi tytuł: *Mistica e liturgia: tra la soggettività dell'esperienza e l'oggettività rituale* („Mistyka i liturgia: między subiektywnością doświadczenia i obiektywnością rytualną”, s. 629–639). Autorka wyszczególnia relacje między tym, co jest zewnętrzne, dostrzegalne, a tym, co jest wewnętrzne w przeżyciach mistycznych i liturgicznych. Zwraca uwagę na doświadczenie estetyczne i religijne. Podkreśla, że podczas czynności rytualnych są zaangażowane

zowane wszystkie zmysły i całe ciało, co daje możliwość kontemplacyjnych przeżyć, doświadczeń wiary i mistyki. Ciało jest formą transcendencji, obrazem Boga i życia w duchu. Rytualne gesty stają się miejscem spotkania człowieka z Bogiem.

Ignazio Schinella publikuje studium na temat milczenia i mistycznego doświadczenia (*Silenzio ed esperienza mistica*, s. 641–664). Życie mistyczne rozumie się jako uczestniczenie w misterium paschalnym Chrystusa w Kościele sakramentalnym i hierarchicznym dla zbawienia świata w oczekiwaniu na ostateczne przyjście Chrystusa. Mistykę uważa się za łaskę i dar paschalny Chrystusa. Natomiast milczenie liturgiczne należy do fundamentów chrześcijańskiej mistyki. Studium w dużym stopniu bazuje na tekstach biblijnych. Doksologia kończąca List św. Pawła do Rzymian (16,25-27) stanowi spojrzenie z wiarą na wieczne misterium Boga, który zachowywał milczenie odnośnie do planu zbawienia. Liturgia jest miejscem doświadczenia milczenia Boga w Trójcy. Znak krzyża jest wyznaniem wiary w Trójcę i zarazem przywołaniem wielkiego milczenia w dniach męki, pogrzebania i zmartwychwstania Pana. Obecność milczenia jest uwydatniona w czasie Eucharystii, a także w sakramentach związanych z gestem nałożenia w milczeniu rąk. To milczenie łączy się z milczącym działaniem Ducha Świętego. Celebrowanie słowa wiary powinno być związane z milczeniem.

W „Notach” znalazły się trzy artykuły. Pierwszy z nich, autorstwa Rinalda Iacopino, poświęcony jest liturgii i doświadczeniu Boga na Wschodzie (*Liturgia ed esperienza del divino in Oriente*, s. 665–674). W tradycji Kościoła wschodniego liturgia i Kościół identyfikują się ze sobą: jest to Kościół, który celebrował Boską liturgię. Teologia jest pojmowana jako „doksologia”, czyli teologia w wizji liturgicznej. Natomiast liturgia jest rozumiana jako teologia. Liturgia jest postrzegana przez Ojców wschodnich jako misterium, zaś ich kompozycje liturgiczne są prześiąknięte ideą tajemnicy odnoszącej się do historii zbawienia i skutecznego znaku ze swoimi różnymi wymiarami. Autor przybliży znaczenie terminu *mysterion* w oparciu o opinie Orygenesesa i Pseudo-Dionizego Areopagity. Nieco uwagi poświęca teologii liturgicznej Nicolasa Cabasilasa.

Pewnym fenomenem Kościoła po Soborze Watykańskim II stały się ruchy kościelne. Massimo Faggioli kreśli ich obraz w relacji do kwestii liturgicznych i duchowych w ostatnich dwudziestu latach. Nota nosi tytuł: *Spiritualità liturgica e movimenti ecclesiali: da Giovanni Paolo II a Francesco* („Duchowość liturgiczna i ruchy kościelne: od Jana Pawła II do Franciszka”, s. 675–682). Podkreśla on, że obecnie w ruchach wyłania się konieczność zwrócenia większej uwagi na przyjęcie reformy liturgicznej, posoborowej eklezjologii i duchowości Kościoła. Zwraca też uwagę na problemy wewnętrzne takich ruchów, jak *Comunione e Liberazione* we Włoszech, Legioniści Chrystusa i Neokatechumenat. W delikatny sposób podaje krytyce pewne działania tych ruchów i przytacza „monit” papieża Franciszka z 1 lutego 2014 r., skierowany do Drogi Neokatechumenalnej.

Cesare Giraud pisze na temat mistagogii jako „nowej ewangelizacji” (*La mistagogia come «nuova evangelizzazione»*, s. 683–690). Uwydatnia potrzebę stałej formacji wiernych w Kościele i wskazuje na związane z tym trudności. Taka mistagogia była już w początkach Kościoła. Przykładem jest tu św. Ambroży, który wyjaśnia znaczenie Eucharystii i wskazuje na istotną rolę modlitwy dla wiary. Katechumeni w okresie patrystycznym poznawali najpierw Pismo Święte, przykazania, prawdy wiary, uczyli się modlitw i zasad chrześcijańskiej moralności. Po przyjęciu sakramentów byli instruowani o ich znaczeniu. Dziś w Kościele poświęca się wiele uwagi nowej ewangelizacji, która powinna być mistagogiczna.

Pierwszy artykuł w dziale „Horyzonty” dotyczy dekretu z XVII w. o uczestnictwie kobiet w uroczystych procesjach (*La partecipazione delle donne alle processioni solenni: un decreto secentesco*, s. 691–705). Federico Micciarelli omawia tu dekret Świętej Kongregacji Obrzędów z początku XVII w., w którym papież Sykstus V pozwala eremitom św. Hieronima z Kongregacji bł. Piotra z Pizy na dopuszczanie kobiet do udziału w uroczystych procesjach, które odbywają się w ich klasztorach. Po edycji dokumentu pojawiły się wątpliwości dotyczące kwestii, jakie procesje należy zaliczyć do uroczystych. Przeor cenobitów rzymskich św. Onufrego przedstawia listę takich procesji, co pozwala zgłębić nasze wiadomości na temat pobożności ludowej w Rzymie. W ustosunkowaniu się Kongregacji do tej listy pojawiły się pewne ograniczenia.

Daniele Sabaino prezentuje artykuł zatytułowany *Tra sensibilità, bellezza e azione: elementi per una discussione sull'estetica della musica per la liturgia* („Pamiędzy wrażliwością, pięknem a działaniem: elementy do dyskusji o estetyce muzyki dla liturgii”, s. 707–728). Autor rozwija następujące tematy: estetyka i poetyka (nauka o twórczym działaniu człowieka), liturgia i muzyka liturgiczna, percepcja muzyki rytualnej i estetyka, elementy konstytutywne muzyki rytualnej, sugestie połączenia między estetyką liturgii i estetyką muzyki liturgicznej. W ostatnim punkcie przedstawia trzy tezy dla estetyki muzyki w liturgii: (1) liturgia posiada swoją estetykę; (2) posiada ona wielkie bogactwo symboliczne; (3) syntaksa muzyczna przechodzi przez syntagmy „dyskursywne”.

Na zakończenie Soboru Watykańskiego II papież Paweł VI ogłosił „Mszę na nadzwyczajny jubileusz”. Na tej kwestii swoją uwagę skupia Manlio Sodi w opracowaniu pt. *La «Missa pro Iubilaeo extraordinario» indetto da Paolo VI a conclusione del Vaticano II* (s. 729–754). Na tego rodzaju jubileusz opublikowano dwa formularze pod datą 6 stycznia 1966 r. Po krótkim omówieniu jednego z nich i wskazaniu odnośników do tekstów biblijnych i euchologijnych, autor kreśli wytyczne dotyczące teologii liturgicznej tego formularza i zamieszcza jego łaciński tekst wraz z nutami.

NOTITIAE 51 (2015), NR 1–12

Po przekroczeniu 50 roku publikowania czasopisma „Notitiae”, Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów podjęła decyzję o zakończeniu wydawania periodyku w formie papierowej. Od 2016 r. będzie on ukazywać się jedynie w pdf w postaci jednego tomu każdego roku i dlatego nie należy już odnawiać abonamentu. Wszyscy zainteresowani mogą tę publikację drukować i gromadzić bez zobowiązań finansowych (dostęp: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/ccdds/documents/rc_con_ccdds_notitiae_index_en.html). Obecnie rozważa się projekt udostępnienia *online* całego zbioru czasopisma.

W 2015 r. ukazały się dwa woluminy, w których obok dokumentów Stolicy Apostolskiej znalazły się artykuły naukowe, spośród których zdecydowana większość poświęcona została tematyce związanej z miłosierdziem, co niewątpliwie ma związek z ogłoszonym przez papieża Franciszka Nadzwyczajnym Jubileuszem Miłosierdzia.

W pierwszym zeszycie, obejmującym numery 1–6, znalazło się 10 artykułów. Corrado Maggioni w swoim studium zwraca uwagę na aspekty liturgiczne bulli *Misericordiae vultus* (*Aspetti liturgici della Bolla «Misericordiae vultus»*, s. 163–174). Zauważa on, że każdy Rok Święty łączy się w Kościele z pobożnymi praktykami, w tym ze spowiedzią i Komunią św. Papież Franciszek zwraca w swej bulli uwagę na ścisły związek jubileuszu miłosierdzia z sakramentem pojednania. Jest w niej mowa o inicjatywie „24 godziny dla Pana”, o sakramencie pojednania w okresie Wielkiego Postu i w innych okresach roku. Nowością jest rozesłanie kapłanów, nazwanych „misjonarzami miłosierdzia”. W odniesieniu do Eucharystii bulla wskazuje, iż Jezus ustanawia ją w kontekście wyznania wiecznego miłosierdzia Bożego. Temat miłosierdzia jest obecny w kolekcie mszalnej Niedzieli Miłosierdzia, w czytaniach, a także w liturgii godzin. Ramy Roku Miłosierdzia są określone uroczystościami (Niepokalane Poczęcie i Jezusa Chrystusa, Króla Wszechświata). Artykuł kończy się refleksjami autora nt. „Bramy Miłosierdzia” i mistagogicznego przez nią przejścia.

Drugi artykuł zatytułowano *Celebrare la misericordia di Dio nell' «Ordo Missae»* („Celebracja miłosierdzia Bożego w *Ordo Missae*”, s. 175–191). Angelo Lameri rozpoczyna swoje opracowanie od zacytowania fragmentu modlitwy przed Mszą św. autorstwa św. Tomasza z Akwinu, która została zamieszczona w trzeciej edycji *Missale Romanum*. Sprawowanie Eucharystii stanowi źródło i szczyt posłannictwa Kościoła, który w łączności z Jezusem głosi i doświadcza Bożego miłosierdzia. Temat miłosierdzia uwydatniony jest w formułach aktu pokuty, które podkreślają potrzebę zbawienia przez ofiarę paschalną, z wewnętrzną akceptacją i uznaniem naszej grzeszności. Inwokacja *Kyrie* zachęca do chwaleń i wielbienia Chrystusa. Hymn *Gloria* jest wspaniałym śpiewem uwielbienia Boga w Trójcy z motywami

blągania o miłosierdziej. W liturgii słowa jest obecny Chrystus głoszący zbawienie. Wątki miłosierdzia mogą być w homilii i modlitwie powszechnej. Są one obecne w *Credo*. Ofiarowanie jest nieraz złączone ze składką na ubogich, co jest wyrazem miłosierdzia. Modlitwa Pańska, znak pokoju i łamanie chleba mają również odniesienie do miłosierdzia. W modlitwie prywatnej przed przyjęciem Komunii celebrans poleca się miłosierdziu Bożemu. W artykule pominięto analizę modlitw eucharystycznych.

José Antonio Goñi Beásoain de Paulorena prezentuje publikację pt. *La Cuaresma, tiempo de la misericordia de Dios* („Wielki Post czasem Bożego miłosierdzia”, s. 192–200). Termin „miłosierdzie” jest wyjaśniony w słowniku jako przymiot Boga, który swą mocą przebacza grzechy i nędze swoich stworzeń. Mówiąc o miłosierdziu Bożym, czynimy odniesienie do Bożej litości i przebaczenia. W Starym Testamencie miłosierdzie łączy się z dobrocią i wiernością, a także z matczyną miłością. Liturgia okresu Wielkiego Postu skupia się na pokucie człowieka i na miłosierdziu Boga. Okres ten rozpoczyna się od wzywania do nawrócenia, które polega na praktykowaniu modlitwy, jałmużny i postu. Praktyki te są często eksponowane w modlitwach mszalnych. Miłosierdzie Boże przeciwstawione jest w pewnym sensie Bożej sprawiedliwości i jawi się w wielu wypadkach jako mocniejsze i głębsze od niej. Miłosierdzie ma cechę nieskończoności i jest objawieniem Bożej wszechmocy. Liczne modlitwy mszalne często skupiają się na błaganiu o miłosierdzie dla człowieka grzesznego, który się nawraca. W tekstach eucharystycznych miłosierdzie wyrażone jest zazwyczaj takimi synonimami, jak: dobroć, czułość, miłość, współczucie, przebaczenie i cierpliwość.

La misericordia del Padre. Itinerario biblico-liturgico di un' esplorazione („Miłosierdzie Ojca. Biblijno-liturgiczna droga rozpoznania”, s. 201–212) — to tytuł opracowania, którego autorem jest Renato De Zan. Teologię miłosierdzia znajdujemy w formułach eucharystycznych Mszału i w tekstach biblijnych. W Starym Testamencie miłosierdzie Boga jest wyrażone trzema różnymi terminami hebrajskimi, które tłumaczy się jako: wierność, miłosierdzie, pobożność, czułość, współczucie, łaskawość, sprawiedliwość, prawość, hojność i jałmużna. W Lekcjonarzu na Wielki Post w cyklu C dwie pierwsze niedziele chrystologiczne ukazują podstawowe warunki przyjęcia Bożego miłosierdzia, objawionego w osobie Jezusa, zwłaszcza w Jego misterium miłości. W trzy kolejne niedziele, zwane teologicznymi, liturgia wprowadza stopniowo wiernych w misterium przebaczonego Boga. Najpierw ukazuje się podejście Jezusa do grzeszników, Jego wielkoduszność, po czym podkreśla się dobre ich przyjęcie, odrzucenie osądzenia, pełne przebaczenie poza wszelkim ludzkim rozumowaniem. Misterium miłosierdzia bez granic bazuje na misterium Jezusa Chrystusa, który umiera za ludzi i jedna ich z Bogiem.

Jeremy Driscoll przybliży temat miłosierdzia w liturgii godzin. Są to refleksje na Jubileuszowy Rok Miłosierdzia (*Mercy in the Liturgy of the Hours. Reflections*

for the Jubilee Year of Mercy, s. 213–225). W artykule zostały omówione dwa elementy liturgii godzin: psalmy i pieśni. W bulli *Misericordiae vultus* papież Franciszek podkreśla, że Bóg jest ukazany w Starym Testamencie jako cierpliwy i łaskawy. Te słowa występują często razem, zwłaszcza w psalmach. Starożytna modlitwa żydowska znalazła w liturgii godzin wypełnienie w Jezusie Chrystusie, który w czasie ziemskiego życia modlił się psalmami. Chrześcijanin modlący się psalmami wchodzi w tę samą przestrzeń co Chrystus prowadzący dialog z Ojcem. Psalmi ukazują wielkość miłosiernego działania Boga i odnoszą się do wiecznego Słowa, które kontynuuje hymn chwały rozbrzmiewający w niebie na wieki. Jest to dialog między Wcielonym Słowem i Jego Ojcem, który ubogaca paschalne misterium. Hebrajski termin *hesed* wyraża niezawodną, miłosierną i wierną miłość. W tekście greckim ten termin jest zwykle tłumaczony jako miłosierdzie. Ewangeliczne kantyki Zachariasza, Maryi i Symeona są stałym elementem odpowiednich godzin liturgicznych. Wyrażają one Bożą chwałę i dziękczynienie za nasze odkupienie i są używane w Kościele rzymskim od wieków. Pomagają one przeżywać w różnych porach dnia miłosierdzie Boże z osobami, którym je przypisano.

W artykule zatytułowanym *La celebración del sacramento de la Penitencia. El abrazo de la misericordia del Padre* („Celebracja sakramentu pokuty. Uścisk miłosierdzia Ojca”, s. 226–239) José Luis Gutiérrez-Martin przedstawia niektóre aspekty sakramentu pojednania w wymiarze miłości Ojca do nawracającego się człowieka. Ekonomia zbawienia ukazana jest w sposób dramatyczny, jako ciągła konfrontacja misterium miłosierdzia z misterium nieprawości. Sakramentalne przebaczenie grzechów jest manifestacją dialogu, cudownej wymiany między Bogiem i człowiekiem, która rozpoczęła się od wcielenia Syna i realizuje się przez Jego paschalną ofiarę na krzyżu. Sakrament pojednania jest uprzywilejowanym elementem misterium miłosierdzia, zawsze aktualnym, obecnym i działającym w historii. Miłosierdzie Boże obejmuje wszystkie czasy i miejsca, i jawi się jako dar oczekujący na przyjęcie. Trybunał miłosierdzia jest miejscem duchowego uzdrowienia. Istotą sakramentu jest przede wszystkim to, aby pojednanie grzesznika z Bogiem realizowało się przez pojednanie z Kościołem. Jest to sakrament uzdrowienia i lekarstwo zbawienia. Obrzędy pokuty nawiązują do wymiaru leczniczego tego sakramentu. W dalszym fragmencie artykułu przytoczone są niektóre teksty z obrzędów pokuty, w których uwidacznia się Boże miłosierdzie. Jest ono obecne w czynnościach pokutującego, w formule rozgrzeszenia i w dialogu kończącym spowiedź. W obrzędzie pojednania wielu penitentów z indywidualną spowiedzią i rozgrzeszeniem jest ono wyrażone w śpiewie, w formułach pozdrowienia, w oracji, w słowie Bożym, homilii, modlitwie litanijnej, w formule rozgrzeszenia oraz w uwielbieniu Boga za Jego miłosierdzie i w końcowej modlitwie dziękczynnej.

Giuseppe Midili publikuje artykuł o pobożności ludowej jako „miejscu teologicznym” Bożego miłosierdzia (*La pietà popolare come „luogo teologico” della*

misericordia divina, s. 240–253). Papieże wielokrotnie wskazywali na ważną rolę pobożności ludowej w życiu chrześcijan. Autor przytacza dokumenty Piusa XII, Pawła VI i Franciszka, w których poruszany jest temat pobożności ludowej. Franciszek w bulli *Misericordiae vultus* cytuje słowa Jana Pawła II: „Kościół żyje swoim autentycznym życiem, kiedy wyznaje i głosi miłosierdzie — najwspanialszy przymiot Stwórcy i Odkupiciela”. Autor artykułu uwypatnia aspekty miłosierdzia w pielgrzymkach do sanktuariów i w procesjach, które są znakiem Kościoła w drodze. Objaśnia symbolikę przekroczenia Bramy Świętej, podkreśla znaczenie męki Chrystusa i kontemplacji tajemnicy miłosierdzia. W praktykach pobożności ludowej należy wskazać, że ważne jest nawrócenie i refleksja nad własnym życiem, a także ukazywanie Kościoła jako oazy miłosierdzia. Pobożność ludowa powinna uwrażliwiać na sytuacje niepewności i cierpienia obecne we współczesnym świecie.

W omawianym zeszycie zawarte są trzy artykuły w dziale „Studia”. Pierwsze studium, autorstwa abpa Arthura Roche’a, nosi tytuł: *Neither Male Nor Female: the Miracle & Meaning of „Sonship” in Christ Jesus* („Ani mężczyzna, ani kobieta: cud i znaczenie synostwa w Jezusie Chrystusie”, s. 254–265). Jest to referat, który był wygłoszony na Konferencji Biskupów Katolickich Kanady 15 września 2014 r. Arcybiskup skupia się na tłumaczeniu i pojmowaniu nazwy „syn Boży” w odniesieniu do chrześcijan. Wyrażenie to spotyka się w Nowym Testamencie, zwłaszcza w Listach św. Pawła do Galatów i do Rzymian. Autor studium nawiązuje najpierw do tekstów św. Grzegorza z Nyssy, w których jest stwierdzenie, że różnica między osobami Trójcy istnieje w ich wzajemnych relacjach. Jezus jest ukazany w *Credo* jako „Bóg z Boga, Światłość ze Światłości, Bóg prawdziwy z Boga prawdziwego. Zrodzony a nie stworzony, współistotny Ojcu”. Grzegorz naucza, że należy trzymać się nazwy: „Ojciec, Syn i Duch Święty”, aby mieć pojęcie o Tym, który jest rzeczywiście Istniejący; „który jest jeden, a jednak nie jeden”. Święty Paweł powiedział: „Wszyscy bowiem dzięki tej wierze jesteście synami Bożymi..., nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście kimś jednym w Chrystusie Jezusie” (Ga 3,26.28). Wszyscy jesteśmy przybranymi synami (por. Ga 4,4). W Liście do Rzymian Paweł mówi o tych, których prowadzi Duch Boży, że są synami Bożymi, dziećmi i dziedzicami Boga (por. Rz 8,14-17). Apostoł nigdy nie używa terminu „córka” w odniesieniu do nowego życia.

Istotną rolę w posoborowej reformie liturgicznej odegrała Konstytucja *Sacro-sanctum Concilium*. Angelo Lameri w studium pt. *La redazione del testo di «Sacro-sanctum Concilium»: fase preparatoria* (s. 266–289) przybliży działania przygotowawcze do publikacji tekstu tego pierwszego dokumentu soborowego. Komisja liturgiczna przygotowująca Konstytucję liturgiczną została ustanowiona przez Jana XXIII 5 czerwca 1960 r. Jej przewodniczącym został kard. Gaetano Cicognani, a sekretarzem o. Annibale Bugnini. W późniejszym czasie powołano podkomisje, które zaczęły opracowywać różne tematy z zakresu liturgii. W sierpniu 1961 r. po-

jawiała się pierwsza redakcja konstytucji. Dwie następne redakcje przedstawiono w listopadzie 1961 r. i w styczniu 1962 r. Lameri wiele uwagi poświęca debacie na temat czynnego uczestnictwa wiernych w liturgii. Mówi o propozycjach przedstawionych przez takich teologów, jak Giulio Bevilacqua, Pierre Journel, Aimon-Marie Roguet i Karl Rahner. Niektórzy z nich nalegali, aby teksty i obrzędy uczynić zrozumiałymi dla wiernych. Proponowano wprowadzić do liturgii języki narodowe, zredukować pewne czynności i gesty, ołtarz ustawić w kierunku wiernych, ułożyć nowy cykl czytań oraz uwydatnić rolę śpiewu i milczenia.

Ostatnie studium zeszytu dotyczy aktualnej sytuacji w liturgii ambrozjańskiej (*Liturgia ambrosiana. Situazione attuale*, s. 290–298). Norberto Valli twierdzi, że św. Ambroży nie może być uważany za jedynego twórcę tej liturgii, która posiada nazwę od jego imienia. Ryt ambrozjański po Soborze Watykańskim II został poddany odnowie. W 1970 r. zatwierdzono liturgię Wielkiego Tygodnia. Mszał ukazał się w 1976 r. po włosku, a w 1981 i 1990 r. po łacinie. W 1977 r. wydano obrzędy pogrzebu, zaś w latach 1980–1983 opublikowano odnowioną liturgię godzin. W 1994 r. ukazał się rytuał dotyczący Komunii i kultu eucharystycznego poza Mszą. W 1997 r. pojawił się antyfonarz ze śpiewami ambrozjańskimi. Nowy lekcjonarz zatwierdzono w 2008 r.

Drugi zeszyt czasopisma „Notitiae”, obejmujący numery 7–12, na początku prezentuje publikację Kongregacji, bez podania konkretnego autora, na temat nowego odkrycia obrzędów pokuty. W praktyce jest to omówienie rytuału z licznymi odnośnikami do jego tekstów. Ponadto w zeszycie jest sześć publikacji dotyczących miłosierdzia i dwie różnotematyczne.

Manuel Nin prezentuje artykuł pt. *Misericordia invocata e donata. Due omelie di Anastasio Sinaita (VII secolo)* („Miłosierdzie wzywane i dawane. Dwie homilie Anastazego Synaity, VII w.”, s. 399–411). Teksty liturgiczne Kościołów chrześcijańskich, zwłaszcza wschodnich, zachęcają często do nawrócenia, odnowy i korzystania z Bożego miłosierdzia, objawionego w pełni w Jezusie Chrystusie. Pomimo grzeszności człowieka, Bóg pozostaje zawsze wierny w swoim miłosierdziu. Anastazy Synaita napisał kilka homilii i komentarzy do psalmów. Autor artykułu przytacza i omawia liczne fragmenty homilii na temat *Świętej Eucharystii* i *Komentarza do Psalmu 6*, w których uwidacznia się miłosierdzie Boże. W homilii porusza najpierw grzechy, na które „nikt z nas nie zważa, a zajmuje się grzechami innych”. Zachęca do nawrócenia i do współpracy z prezbiterami na drodze zbawienia. Każdy grzech popełnia się w krótkim czasie, ale krzywdy doznane z tego powodu trwają w sercu długo. Dlatego trzeba przebaczać, aby otrzymać przebaczenie. Nie należy osądzać brata, trzeba zapomnieć doznane krzywdy, by bezpiecznie przybyć do Chrystusa. W *Komentarzu do Psalmu 6* Anastazy rozwija najpierw temat własnych grzechów i uznania własnej grzeszności. Przedstawia listę interwencji miłosiernego Boga w życie człowieka. Zachęca do odrzucenia lęku i do powrotu do Chrystusa.

Podkreśla, że na żal nigdy nie jest za późno. Bóg okazuje miłosierdzie wszystkim, którzy uciekają się do Niego.

Eucharystia jest sakramentem uzdrowienia i pod tym kątem jest rozważana w artykule autorstwa Cesarego Girauda, zatytułowanym *L'Eucaristia come sacramento di guarigione* (s. 412–427). Katechizm Kościoła Katolickiego wyróżnia sakramenty inicjacji chrześcijańskiej i sakramenty uzdrowienia. W tej strukturze Eucharystia zajmuje wyjątkowe miejsce. Jest ona darem, który nie może być zredukowany tylko do wymiaru uczty. Nie można tu pomijać faktu, że posiada ona wymiar ofiarniczy, bazujący na wydarzeniach Triduum Paschalnego. Jest ona darem, który można odkryć w modlitwach eucharystycznych tak Kościołów wschodnich, jak i Kościoła zachodniego. Jest ona lekarstwem na ludzkie słabości. Cyryl Jerozolimski wyjaśnia, że Komunia oznacza „rzeczy święte dla świętych”, czyli te rzeczy święte są po to, aby nas przemieniać w świętych. Św. Ambroży z kolei powiada, że kto ma ranę, ten potrzebuje lekarstwa. Raną są nasze grzechy, a lekarstwem jest niebiański i czcigodny sakrament. Natomiast Mikołaj Cabasilas (XIV w.) naucza, że każdego dnia obrażamy Boga, dlatego potrzebujemy nawrócenia, pokuty i zwycięstwa nad grzechem. Nie możemy jednak przeciwdziałać grzechowi, jeśli nie złączymy się z Eucharystią, jedynym środkiem zaradczym, który istnieje na wszelkie zło ludzi.

Kolejna publikacja jest opatrzona tytułem: *Il grembo della misericordia. Sul linguaggio non-verbale alla base dell'«Ordo Paenitentiae»* („Łono miłosierdzia. O języku niewerbalnym na bazie *Ordo Paenitentiae*”, s. 428–458). Jej autor, Juan Rego, zauważa, że stan aktualny wiadomości o programach dotyczących obrzędów sprawowania sakramentu pojednania na przestrzeni wieków nie różni się w sposób znaczący od wskazań zawartych w Sakramentarzu gelazjańskim z VII w., w którym mówi się o włosiennicy, modlitwie i prostracji „w łonie Kościoła”. Od XIV w. dąży się do ujednoczenia obrzędów pokuty. W Pontyfikale rzymskim z 1595–1596 r. i Rytuale z 1614 r. te obrzędy mają już formę dosyć stabilną. Po zaniku pokuty publicznej system obrzędowy przewiduje jednego szafarza i jednego penitenta, stając się zwyczajną praktyką aż do zakończenia Soboru Watykańskiego II. Obraz łona Kościoła od XIII w. zastępuje się wyrażeniem „w środku Kościoła”. Z kolei średniowieczne penitencjały wskazują, że obrzędy pokuty sprawowane są w różnych miejscach kościelnego budynku. Mówi się tu o pojednaniu przed ołtarzem i przed absydą, podkreśla się znaczenie relikwii i krzyża. Wraz z pojawieniem się konfesjonałów zaczęto je przyozdabiać obrazami, które najczęściej przedstawiały ukrzyżowanego Chrystusa.

Jo Hermans pisze na temat wymiaru miłosierdzia w *Ordo Unctionis Infirmorum* (*Die Dimension der Barmherzigkeit im „Ordo Unctionis Infirmorum”*, s. 459–479). Dostrzega on, że typiczne wydanie obrzędów namaszczenia chorych z 1972 r. posiada powiązania sakramentu z okazywaniem chorym miłosierdzia, które polega na niesieniu im ulgi i wsparcia, także w wymiarze charytatywnym. Hermans na-

wiązuje do przemówienia Franciszka podczas audiencji generalnej z dnia 26 lutego 2014 r., gdzie papież zaznaczył, że mówienie o namaszczeniu chorych pomaga nam poszerzyć spojrzenie na doświadczenie choroby i cierpienia w aspekcie Bożego miłosierdzia. Papież na bazie fragmentu z Listu św. Jakuba Apostoła (5,14-15) zachęcał wiernych, by wzywali kapłanów do ludzi chorych. W artykule jest również odniesienie do Katechizmu i Konstytucji o liturgii świętej. Wiele uwagi poświęca się formule namaszczenia chorych, której początkowy fragment pojawił się w formule Pontyfikatu rzymskiego z XII w., w którym jest mowa o najlitościwszym miłosierdziu Pana. Podobna formuła rozgrzeszenia, ale bardziej rozbudowana, znajduje się w Pontyfikale rzymskim z XIII w., z którego przejdzie do Rytuału z 1614 r. Aktualną formułę, złożoną z dwóch części, Hermans podzielił na cztery fragmenty i każdy fragment poddał analizie, zwracając szczególną uwagę na zagadnienie miłosierdzia Bożego. Ostatnie stronicie studium nawiązują do dalszych tekstów obrzędów, które mają związek z miłosierdziem. Spotyka się w nich zachętę do niesienia pomocy chorym w przyjęciu Bożego miłosierdzia obecnego w sakramentach.

Giovanni Di Napoli omawia zagadnienie miłosierdzia Bożego w okresie Triduum i Wielkanocy. Artykuł jest zatytułowany *«Da nobis intellegere misericordiam tuam»*. *Pasqua: tempo di più intensa esperienza della misericordia* („Daj mi zrozumieć twoje miłosierdzie». Pascha: czas większego doświadczenia miłosierdzia”, s. 480–506). Opracowanie rozpoczyna się od kilku fragmentów z homilii Leona Wielkiego, w których święty papież porusza temat miłosierdzia. Jednakże Di Napoli skupia się przede wszystkim na tekstach euchologicznych Mszału rzymskiego z 2002 r., w których są obecne następujące terminy: *miser cordia*, *miseratio*, *pietas* i *indulgentia*. W celebracji Męki Pańskiej treści o miłosierdziu obecne są w liturgii słowa, w oracji poprzedzającej tę liturgię, w modlitwie powszechnej, w modlitwie po Komunii i w modlitwie nad ludem. W Wigilię Paschalną termin „miłosierdzie” jest w modlitwie po siódmym czytaniu i w modlitwie błogosławieństwa wody. W okresie Wielkanocy spotykamy go w kolekcie II niedzieli, w kolekcie soboty II tygodnia, w piątek po Wniebowstąpieniu, w modlitwie nad darami, w kolektach wtorku i środy VII tygodnia. Termin *miseratus* występuje w modlitwie nad darami i w modlitwie po Komunii w piątek po VII niedzieli. Z kolei termin *pietas* jest obecny w modlitwie po Komunii piątku oktawy Wielkanocy, w kolekcie czwartku III tygodnia i w kolekcie czwartku IV tygodnia Wielkanocy. Wspomniane teksty opatrzone są komentarzem, zaś w przypisach podane są liturgiczne źródła, z których się wywodzą.

Ostatni z artykułów mających związek z tematyką miłosierdzia został napisany przez Claudio Magnoliego, który nadał mu tytuł: *Sulle tracce della misericordia nel Messale Ambrosiano. Dal «Kyrie eleison» ai canti del tempo di Quaresima* („Po śladach miłosierdzia w Mszałe ambrozjańskim. Od *Kyrie eleison* do śpiewów okresu Wielkiego Postu”, s. 507–521). Podczas sprawowania Eucharystii wezwania *Kyrie eleison*, które są prośbą o miłosierdzie, pojawiają się trzykrotnie: w akcie

pokuty, w modlitwie powszechnej i przed końcowym błogosławieństwem. Obrzędy Mszy ambrożyjskiej mają cztery śpiewy własne: na wejście, po Ewangelii, przy łamaniu chleba i na Komunię. W okresie Wielkiego Postu teksty tych śpiewów charakteryzują się bogactwem teologicznym i duchowym, związanym z miłosierdziem, przebaczeniem grzechów, łaskawością, rozgrzeszeniem i oczyszczeniem. W artykule znalazło się po kilka śpiewów niedzielnych, sobotnich i ferialnych. W analizowanych tekstach brakuje jednak akcentowania miłosierdzia jako cnoty, którą wierni powinni praktykować wobec bliźnich.

W dziale studiów najpierw pojawia się artykuł zatytułowany *Le orazioni collette «in professione religiosa». Dalla «lex orandi» alla «lex vivendi»* („Kolekty w Obrzędach profesji zakonnej. Od *lex orandi* do *lex vivendi*”, s. 522–541). Jego autor, Vincenzo Calabrese, przypomina, że w posoborowej reformie obrzędów profesji zakonnej dokonano odnowy m.in. tekstów eucharystycznych. W aneksie obrzędów znalazły się cztery nowe formularze mszalne, które łączą się z tą samą prefacją. Do modlitw eucharystycznych dołączono wspomnienie ofiarowania profesów wieczystych. Calabrese omawia dosyć krótko kolekty i inne teksty eucharystyczne, w których eksponuje się przede wszystkim konieczność naśladowania Chrystusa, co jest najwyższą normą dla każdej osoby zakonnej. Mało jest w nich treści na temat natury życia zakonnego i jego roli w Kościele. W analizowanych formułach uwidacznia się akcentowanie aspektu eschatologicznego, chrystologicznego i pneumatologicznego.

Końcowe studium periodyku dotyczy kalendarzy własnych w świetle instrukcji *Calendarium Particularium* i rozporządzeń normatywnych (*I Calendari Proprii secondo l'Istruzione «Calendarium Particularium» e le successive disposizioni normative*, s. 542–601). Każdy kalendarz własny w Kościele łacińskim powinien pozostawać w relacji do kalendarza ogólnego, co jednak niejednokrotnie stwarza problemy, które stara się naświetlić w swojej publikacji Mario Lessi Arriosto. Napięcia między obchodami okresowymi i obchodami związanymi ze świętymi pojawiły się już w średniowieczu. Po publikacji ksiąg liturgicznych Piusa V Kościoły lokalne i rodziny zakonne, chcąc zachować cześć dla własnych świętych, przewidziały ułożenie kalendarzy własnych. Z tego powodu potrzebne były interwencje i reformy podejmowane przez papieży w różnych okresach. 24 czerwca 1970 r. Kongregacja Kultu Bożego opublikowała instrukcję *Calendarium Particularium*, zawierającą zasady i normy ogólne dotyczące stosowania kalendarzy własnych. Wraz z upływem lat liczba świętych i błogosławionych rosła i potrzebne były notyfikacje, które normowały wprowadzenie ich obchodów do liturgii. Instrukcja składa się z wprowadzenia i pięciu rozdziałów, które dotyczą kolejno norm ogólnych, celebracji obchodów własnych, wskazań związanych z mszami oraz przywilejów i indultów liturgicznych. Po dosyć szczegółowej prezentacji, autor studium wyraża pragnienie, aby kalendarze własne rytu rzymskiego były nadal redagowane i pozostawały w zgodności z precyzyjnymi normami, a równocześnie, aby były otwarte i w ten sposób sprzyjały dobru Ludu Bożego.

Ostatnia publikacja zeszytu zawiera dokument biskupów Katalonii na Adwent 2015 r., który skupia się na ewangelizacji przez liturgię i na posłaniu, by odnawiać świat przez miłosierdzie.

O. Kazimierz Lijka OMI